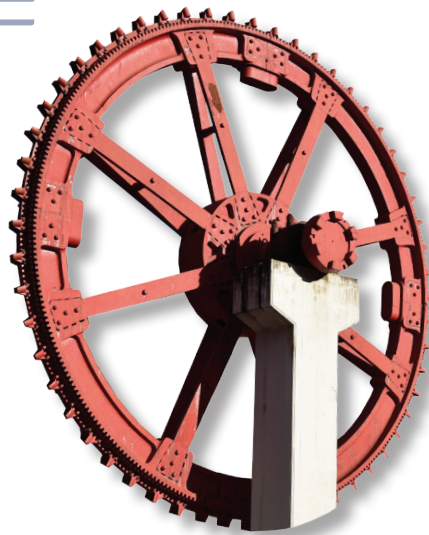

Industrijska dediščina Gorenjske

Industrijska
dediščina
Gorenjske

Zbornik povzetkov
2. zgodovinskega dneva
Kranj, 29. maj 2017

INDUSTRIJSKA DEDIŠČINA GORENJSKE

Zbornik povzetkov 2. zgodovinskega dneva

Kranj, 29. maj 2017

Izdal Gorenjski muzej, zanj: mag. Marjana Žibert

Uredila: mag. Monika Rogelj

Avtorji besedil: dr. Jože Dežman, mag. Tatjana Dolžan Eržen, Saša Florjančič, dr. Bojan Knific, Marija Kos, Marko Kumer, dr. Marko Mugerli, dr. Renata Pamić, Aljaž Pogačnik, mag. Tita Porenta, Biljana Ristić, mag. Monika Rogelj, Katarina Rus Krušelj

Uvodna beseda: mag. Marjana Žibert

Jezikovni pregled: Judita Babnik

Fotografije: Arhiv Knjižnice Domžale, Fototeka Gorenjskega muzeja, Fototeka Kovaškega muzeja Kropa, Gornjesavski muzej Jesenice, Loški muzej Škofja Loka, Medobčinski muzej Kamnik, Tržiški muzej, mag. Tita Porenta, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, OE Kranj, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Gorenjsko Kranj

Oblikovanje: Tjaša Štempihar

Tisk: Jagraf, Trboje

Naklada: 200 izvodov

Kranj, maj 2017

Gorenjski muzej

Tomšičeva 42

4000 Kranj

www.gorenjski-muzej.si

GORENJSKI
MUZEJ

REPUBLIKA SLOVENIJA
MINISTRSTVO ZA KULTURO

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

338.45(497.452)(091)(082)

719:62(497.452)(082)

ZGODOVINSKI dan (2 ; 2017 ; Kranj)

Industrijska dediščina Gorenjske : zbornik povzetkov 2. zgodovinskega dneva, Kranj, 29. maj 2017 / [avtorji besedil Jože Dežman ... [et al.] ; uvodna beseda Marjana Žibert ; uredila Monika Rogelj ; fotografije arhiv Knjižnice Domžale ... et al.]. - Kranj : Gorenjski muzej, 2017

ISBN 978-961-6478-81-6

1. Gl. stv. nasl. 2. Dežman, Jože 3. Rogelj, Monika

290312448

Uvodna beseda

Gorenjsko je po letu 1870 močno spremenila železnica, ki je bila znanilka napredka in je napovedovala novo industrijsko dobo. Železnica je na Gorenjsko pripeljala tudi ceneno industrijsko robo, izdelano iz poceni surovin iz kolonij in nerazvitih delov sveta. Nove razmere so železarje, tekstilce in mnoge obrtnike silile v tehnološke izboljšave, ki so poleg kapitala postale temelj industrijskega razvoja.

Naši dedi in pradedi so si želeli vrnitev časov Franca Jožefa ali prve Jugoslavije, ko so na Gorenjskem uspešno obratovale tovarne in iz oddaljenih vasi privabljal fante ter dekleta najstniških let. V tovarno so prihajali peš ali s kolesom, a z zasluženim denarjem so se osamosvojili, si ustvarili dom. Delež v industriji zaposlenega prebivalstva je tako naraščal in bil nad slovenskim povprečjem. Napredek v gorenjski industriji je bil velik, v Kranju prav izjemen. To dokazujejo tudi davčne obveznosti Kranja, saj so bile te višje le še v Ljubljani in Mariboru.

S tehnološkim znanjem domačih strokovnjakov so te in nove tovarne izjemno napredovale v drugi polovici 20. stoletja, ko so preživljale večino gorenjskih družin. Izoblikovale so razpoznavne blagovne znamke. Proti koncu

stoletja smo si začeli želeli, da bi kolo razvoja zavrteli nazaj, saj so tovarne začele odpuščati delavce in zapirati svoja vrata. A to se nam nikakor ni izšlo. Globalizacija je prinesla digitalni svet in nam pustila le nekaj tovarn. Prinesla pa je nove gospodarske priložnosti in nam zapustila bogato industrijsko dediščino.

Naj bomo v današnjem tempu življenja še tako prepričani, da živimo le danes za jutri, smo ujeti v preteklost, bližnjo in daljno. Preteklost, ki jo radovedni raziskovalci poskušamo popisati, obnoviti, predstaviti in interpretirati za čas, ki ga živimo. Tako nastajajo številne podobe preteklosti, ki jih odkrivamo in predstavljamo v Gorenjskem muzeju. Tokrat na drugem zgodovinskem dnevu, ki je posvečen industrijski dediščini Gorenjske. Gorenjski muzeji v zadnjih letih opozarjamo na industrijsko preteklost tudi s skupno razstavo. Skrb za industrijsko dediščino sodi tudi na področje nepremične dediščine. Industrializacija pa je skozi čas vodila v drugačen način življenja, drugačne odnose in komunikacijo med ljudmi. Bila je tudi ujetnica političnih sistemov. Z vsem tem nas seznanjajo udeleženci letošnjega zgodovinskega dneva Podobe gorenjske preteklosti in zahvaljujem se jim za sodelovanje.

Mag. Marjana Žibert, direktorica

Železarska dediščina na Jesenicah

Železarsko dediščino na Jesenicah lahko srečamo skoraj na vsakem koraku. Železarna je bila namreč vpeta v vse pore življenja in železarstvo ima bogato tradicijo. Nepretrganemu razvoju železarstva lahko v kraju in njegovi okolici sledimo več kot sedemsto let. Tega se je zavedala tudi Železarna Jesenice in že leta 1951 ustanovila Tehniški muzej Jesenice, ki je čez tri leta v Ruardovi graščini na Stari Savi odprl stalno razstavo o zgodovini železarstva. V njej spremljamo pot železa od železove rude do končnih izdelkov.

Rudo so kopali v Savskih jamah pod Golico. Tam so jo talili v pečeh na volka. Pridobili so kepo žlindre in železa, ki so jo nato segregali v kovaških ognjiščih in skovali. V 16. stoletju so k nam prišli italijanski kovači in uvedli naprednejšo tehnologijo. Postavljali so večje talilne peči – plavže, ki so zaradi močnejšega vpihovanja zraka dosegle višje temperature. Železo se je v plavžu močno naogljilo in tako postalo tekoče. Pridobili so grodelj, a je bil zaradi prevelike količine ogljika krhek in za kovanje neprimeren. V pretopilnih pečeh so ga segreli, prepihali z zrakom in tako odstranili odvečni ogljik. S težkimi kladivi – norci so ga prekovali v palice. Iz njih so izdelovali najrazličnejše izdelke: žeblice, ključke, ključavnice, merilne pripomočke, vrata, okenske mreže – gavtre, orodje in hladno orožje.

Družina Bucelleni je take peči in fužine postavila v dolini ob reki Savi, ob potokih Jesenica in Javornik. Ob Savi je zgradila še graščino in cerkev. Savska fužina je v 18. stoletju prišla v roke belgijski družini Ruard, v 19. stoletju pa v roke Kranjski industrijski družbi (KID). Slednja je na Jesenicah zgradila Siemens-Martinovo jeklarno, valjarno, livarno, predelovalne obrate in dva plavža. Omogočila je tudi raziskovalno dejavnost. Leta 1872 je njen tehniški ravnatelj vitez Lambert von Pantz v plavžu na Javorniku pridobil feromangan, zlitino z visoko vsebnostjo mangana. Odkritje postopka je odmevalo v metalurških krogih po celem svetu in je KID prineslo medaljo na svetovnih industrijskih razstavah na Dunaju leta 1873 in v Filadelfiji 1876. Feromangan so morali na kemijsko analizo pošiljati v Leoben, zato so se leta 1875 v KID odločili, da na Jesenicah odprejo kemijski laboratorij. V njem so izvajali tudi metalurške preiskave, zato so ga kasneje preimenovali v Metalurški oddelek.

Po drugi svetovni vojni je bilo premoženje KID podržavljeno in ustanovili so državno podjetje Železarna Jesenice. Ta je nadaljevala raziskovalno dejavnost v Metalurškem oddelku.

Nekaj časa je bil njegov vodja prof. dr. Marin Gabrovšek, tudi prvi prejemnik Pantzove nagrade, najvišje nagrade za izjemne dosežke v metalurgiji pri nas. Na njegovo pobudo je Železarna Jesenice ustanovila Raziskovalni oddelek, ki je razvijal nove kakovosti jekla in vpeljeval sodobno tehnologijo v proizvodnjo. Pri delu so uporabljali kakovostno opremo. Zavedali so se, da je oko metalurga mikroskop, zato so si prizadevali, da optičnega zamenjajo z elektronskim. Največja povečava optičnega mikroskopa Leitz je bila petstokratna, vendar

*Največja Peltonova
turbina v Evropi
s premerom
9,16 metra
(foto Silvo Kokalj)*

z njim ni bilo mogoče identificirati določenih komponent v strukturi jekla. Zato je leta 1974 železarna kupila elektronski mikroskop Philips, ki je imel priključek za raster in napravo EDAX za kakovostno analizo strukturnih komponent jekla z X-žarki. Imel je povečavo 100.000, ločljivost pa nad 60.000. Srce vsega razvoja in dela na oddelku je bila srednja frekvenčna talilna peč. V njej so izdelali vse šarže za raziskave. Ko so spoznali lastnosti jekla, so ulili poskusne šarže v desettonski peči BBC.

Po obisku Železarskega muzeja postane pot skozi Jesenice lahko sprehod skozi zgodovino železarstva. Na Stari Savi si lahko ogledamo ostanke nekdanje fužine s plavžem, pudlovko, skladiščem oglja – kolpernom in večstanovanjske hiše. V neposredni bližini je industrijska hala, zgrajena v času prve petletke po načrtih inženirja Miroslava Nikoliča; zasnoval jo je v nemškem vojnem taborišču v majhno beležko. V hali so razstavljene ozkotirne lokomotive in vagon s plavžarsko ponovco ter stroji nekdanje Železarne Jesenice. Točk, kjer je vidna železarska dediščina, je še enainvajset in so razporejene od Stare Save, Plavža, Murave, Savskih jam, Zoisove Pristave v Javorniškem Rovtu do

hidroelektrarne v Javorniškem Rovtu. Slednjo je železarna zgradila leta 1908 in v njej sta svetili najstarejši še delujoči žarnici na Slovenskem. Z Javorniškega Rovta se spustimo v dolino in pridemo na območje nekdanje fužine in valjarn na Javorniku. Od fužin se je ohranila večstanovanjska hiša iz 16. stoletja. Od opreme nekdanje valjarne so zanimivi malo Peltonovo kolo, valjavsko ogrodje valjarne debele pločevine in žerjavi. Nekateri izmed njih so stari tudi več kot osemdeset let. Iz strugarne valjev pa se je ohranila stružnica z letnico 1861.

Pot lahko nadaljujemo proti Belškemu polju, kjer danes obratujejo elektrojeklarna, vroča in hladna valjarna ter jeklovlek. Pred upravno stavbo družbe Acroni je razstavljena desettonska elektroobločna peč BBC, ki je bila pomembna pri razvoju novih kakovosti jekla. Železarsko dediščino predstavljajo še stavbe nekdanje obratne ambulante, gasilskega doma, glavne pisarne, Železarskega izobraževalnega centra, Delavskega doma pri Jelenu, Kazine in Kašte. Največja Peltonova turbina v Evropi, ki danes stoji ob avtocestnem počivališču, vabi mimoidoče, naj obišejo Jesenice in spoznajo njihovo bogato železarsko tradicijo.

Razvoj tekstilne industrije na Loškem

Mesto Škofja Loka je s Selško in Poljansko dolino od 973 do 1803 tvorilo Loško gospostvo, ki se je ponašalo z živahno trgovino in obrtjo. V 18. stoletju je Škofja Loka postala središče platnarstva na Kranjskem, saj je skoraj vsaka kmetija loškega gospostva gojila lan in imela tudi statve. Po podržavljenju freisinškega gospostva leta 1803 je gospodarska moč Škofje Loke začela upadati. Zaradi močne obrtne dejavnosti se je industrija na Loškem začela razvijati pozno. Razvoju tekstilnih obratov pri nas lahko sledimo od druge polovice 19. stoletja.

Prvi tekstilni industrijski obrat na Loškem je bila tovarna sukna¹ Alojza Krennerja. Izdelovali so odeje in razne vrste blaga. Krenner je poleg drugih novosti v tovarni leta 1894 postavil prvo elektrarno na Kranjskem, ki je s presežki električne energije napajala loško mestno razsvetljavo. Tako je Škofja Loka postala prvo mesto na Kranjskem z električno javno razsvetljavo. Po Krennerjevi smrti sta podjetje prevzela sinova, Alojz mlajši in Viktor. Slednji je po vojni tovarno prodal Jakobu Dermoti iz Železnikov, ta pa leta 1921 Delniški družbi Šešir².

1 Prvič vpisana v obrtni register leta 1871, leta 1874 registrirana pri Deželnem in Trgovskem sodišču v Ljubljani; Judita Šega, Štiri generacije škofjeloških Krennerjev, 2. del, v: *Loški razgledi* 48, Škofja Loka 2001, str. 51–52.

2 *Šešir, Škofja Loka – spominska knjižica ob 40. letnici stavke v tovarni klobukov Šešir*, Škofja Loka 1975, str. 2.

Podjetje Šešir se je specializiralo za izdelavo klobukov iz kunčje in zajčje dlake. Sprva precej zastarele stroje in opremo je podjetje postopoma posodabljalo. Konec tridesetih let se dvigne kakovost in poveča proizvodnja. Razcvet podjetja je zastal med drugo svetovno vojno, ko so se stroji iztrošili, zastale so investicije in primanjkovalo je materiala za proizvodnjo. Po vojni se je podjetje obnovilo in se v drugi polovici osemdesetih specializiralo za izrazito izvozno prodajo. Na začetku devetdesetih let so izvažali že 90 odstotkov proizvodnje. Zaradi visoke rasti cen osnovne surovine, zajčje dlake, je šlo podjetje konec leta 2016 v stečaj.

Leta 1928 je na Šolski ulici v Škofji Loki začela obratovati Thalerjeva proizvodnja prešitih odej³. Ustanovil jo je trgovec Rado Thaler, da bi ponudbo svoje trgovine dopolnil s prešitimi odejami. Delavnica je na leto porabila od 20 do 30 tisoč kilogramov surovin. Poleg omenjene delavnice je Thaler leta 1934 ustanovil tekstilno tovarno v Vincarjih (Brumen & Thaler), h kateri je kot družabnik pristopil industrialec Brumen iz Ljubljane. Izdelovali so blago iz čistega bombaža in umetne svile. Tovarna je obratovala do leta 1949, nato so bili stroji preseljeni v Ajdovščino.

Med vojnoma sta Pavel Markgraf in Gustav Horak⁴ (lastnika tekstilne tovarne Inteks v Kranju) na Trati pri Škofji Loki ustanovila predilnico⁵.

3 Sterle Meta, *Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja 20. stoletja*, Občina Škofja Loka, Ljubljana 1984, str. 85.

4 Franc Braniselj, *Osnovanje in razvoj Gorenjske predilnice do leta 1945*. Ob 30. letnici pričetka izgradnje podjetja, v: *Loški razgledi* 5, Škofja Loka 1958, str. 178.

5 Predilnica je bila ustanovljena leta 1933, obratovati pa je začela naslednje leto. *Spominski zbornik Slovenije. Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije*, Ljubljana 1939, str. 649.

Skladišče klobukov v tovarni klobukov Šešir Škofja Loka, med letoma 1927 in 1930 (hrani Loški muzej Škofja Loka)

Podjetje je proizvodna poslopja gradilo postopno – najprej bombažno predilnico in vlagalnico, sledile so čistilnica, mikalnica in česalnica. Novo trinadstropno železobetonsko stavbo so začeli graditi med vojno in vanjo namestili na Poljskem kupljene predilne in tkalske stroje. Po vojni je tovarna postala splošna družbena last in kot taka bolj ali manj uspešno prestajala vzpone ter padce jugoslovanskega in slovenskega gospodarstva. Delniško družbo Gorenjska predilnica danes sestavljata matična družba in hčerinsko podjetje Lokateks, ki je bilo ustanovljeno sredi leta 1991 kot podjetje za zaposlovanje invalidov. Prevezlo je takratni program proizvodnje in prodaje izdelkov pretežno za prodajo na drobno.

Razvoj industrije na Loškem je upočasnila druga svetovna vojna. Podjetja, ki se vojnim razmeram niso prilagodila, so med vojno in po njej propadla ali se preoblikovala. Tovarne, ki pa so se obdržale, so po vojni s pomočjo dobro oblikovane delavske zavesti vlagale v obnovo.

Odeja, ki izhaja iz Thalerjeve obrtne delavnice, se je na trgu uveljavila s svojimi prešitimi odevami in posteljnino. Po vojni pa je Narodna vlada Slovenije prevzela obrat v državno upravljanje. Obdobje od 1967 do 1972 je za

Odejo predstavljalo čas napredka. Velika količina naročil je zahtevala izgradnjo nove tovarne na Trati, kamor se je preselila leta 1973.

Začetki uradne konfekcije Kroj segajo v leto 1946. Izdelovali so oblačila po meri in konec petdesetih let začeli maloserijsko proizvodnjo za trgovska podjetja, za bolnišnice in železniško-transportno podjetje⁶. Zaradi povečanja konkurenčnosti je podjetje začelo izdelovati lastno konfekcijo. Leta 1971 se je preselilo v novo poslopje v industrijski coni Trata. Kroj se je usmeril v proizvodnjo ženskih in moških plaščev, ženskih kostimov in jopic. Kljub dolgoletnemu uspešnemu poslovanju je od leta 2002 v stečaju.

Po osamosvojitvi Slovenije leta 1991 se je moralo gospodarstvo spopasti z izgubo jugoslovanskega trga in s prilagoditvijo tržnemu gospodarstvu. Izguba trga je močno prizadela tudi loško tekstilno industrijo in tovarne so se morale prilagoditi novim razmeram. Od tekstilnih tovarn v Škofji Loki danes delujejo le še Gorenjska predilnica in Lokateks ter Odeja.

⁶ Vinko Primožič, Ob 30-letnici modne konfekcije Kroj v Škofji Loki, v: *Loški razgledi* 24, Škofja Loka 1977, str. 176.

KATARINA RUS KRUŠELJ

Kulturni dom Franca Bernika Domžale, Slamnikarski muzej

Kako so slamniki našli Domžale?

Predstavitev domžalske industrijske dediščine

V čem se Domžale razlikujejo od drugih krajev Gorenjske? Konec 19. stoletja so postale eno od središč zgodnje industrializacije v Sloveniji, ki je temeljila na eni sami panogi: slamnikarstvu. Redko kdo ve, da so bile nekoč Domžale poleg Wohlne v Švici, Lutona v Veliki Britaniji in Marostice v Italiji eno izmed pomembnih evropskih središč slamnikarske industrije. Razvoj domžalske slamnikarske dediščine v evropskem merilu podrobno predstavlja stalna razstava 300 let slamnikarstva na Slovenskem v Slamnikarskem muzeju, ki ga vodi Kulturni dom Franca Bernika Domžale.

O začetku slamnikarstva na Domžalskem pripovedujeta dve zgodbi, ki razkrivata, da je znanje izdelovanja slamnikov prišlo iz Firenc v Italiji. V 18. stoletju je bilo slamnikarstvo že razširjena obrt in pomembna pridobitna dejavnost. Sprva so iz slamnatih kit od jeseni do pomladi slamnike ročno šivali na domovih, za lastno uporabo in prodajo na krajevnih sejmih. Prodajo slamnikov so deloma prevzeli kočevski in blejski krošnjarji. Sredi 19. stoletja so v Domžale prišli Tiroinci in Sudetski Nemci, tu dobili osnovno znanje, polizdelke, delovno silo, energetske vire in nekateri tudi premožne neveste. To so nadgradili s podjetniško idejo, sodobno tehnologijo in razširili prodajo na nova območja. Vse do prve svetovne vojne so

povečevali svoje slamnikarske tovarne v Domžalah, uspešne manjše slamnikarske tovarniške obrate so imeli tudi domači podjetniki.

Tirolske tovarne so imele svoje podružnice po večjih krajih Srednje Evrope, zato so predvsem ženske šivalke zaradi boljšega zaslužka hodile na sezonsko delo na tuje. Mednarodno uveljavljena slamnikarska industrija je na trg poslala več kot milijon slamnikov in sezonsko zaposlila okoli tisoč delavcev in delavk. Ta čas so Domžale doživele tolikšen gospodarski napredek ter z njim povezane socialne spremembe in prosvetno-kulturni razvoj kot redko kateri slovenski kraj.

Prva svetovna vojna in nastanek jugoslovanske države po njej sta zelo prizadela dotedanji razcvet slamnikarske industrije. Podružnice tirolskih podjetij so se znašle v različnih državah, eno za drugim so propadle in opustile proizvodnjo v Domžalah. Nekatera domača podjetja so v tem času dobro poslovala, vendar se niso uspela kosati s tirolsko trgovsko mrežo. K zatonu slamnikarske industrije je prispevala še moda, saj nošenje pokrival v javnosti ni bilo več obvezno.

Od sredine 19. stoletja do prve svetovne vojne je na območju Domžal in Mengša delovalo 42 registriranih slamnikarskih tovarn, delavnic in združenj, od teh 12 tujih. Leta 1939 so bile v Domžalah le še tri tovarne in šest obrtnih delavnic. Zadnja slamnikarska tovarna je bila Univerzale, ki so jo zaprli leta 2003. Po njeni zaslugi je bila industrijska proizvodnja slamnikov v Domžalah prisotna 130 let. Vzporedno s propadanjem slamnikarskih podjetij so v Domžalah med obema vojnoma nastajali tovarniški obrati novih industrijskih panog, največ v kemični, tekstilni in usnjarskogalanterijski

Razglednica s podobo Domžal iz okrog 1900 in z označbami glavnih slamninarskih tovarn (arhiv Knjižnice Domžale)

industriji. Nekatera podjetja so imela predvno tradicijo, marsikatera so nastala celo v zapuščenih obratih slamninarskih tovarn, vsi pa so se modernizirali z novo strojno opremo, izboljševali so energetske vire, povečevali proizvodnjo in število zaposlenih. Eno samo panogo, ki je začela industrializacijo kraja in njegove okolice, je tako nadaljevala paleta različnih industrijskih panog in obrtnih dejavnosti.

Podoba Domžal se je v zadnjih 150 letih popolnoma spremenila. Za razliko od predvojnega centriranja slamninarskih tovarn v mestnem centru so novi tovarniški obrati začeli nastajati zunaj mesta, ob Kamniški Bistrici, ki je zagotavljala pogonsko moč. Te spremembe so bistveno vplivale na socialno in urbanistično podobo okolice Domžal. Pospesena industrializacija v obdobju med vojnama, tudi po zaslugi razglasitve Domžal za trg leta 1925, je bila poglavitni dejavnik za pridobitev mestnega statusa domžalske občine leta 1952. Z upravnimi spremembami leta 1961 so Domžale postale občinsko središče in s tem še okrepile gospodarski pomen, saj se je občina zlasti zaradi razvite obrti uvrščala med najrazvitejše v Jugoslaviji.

Če poskusimo odgovoriti na naslovno vprašanje, bi rekli, da so za razvoj Domžal kot nekdanj pomembno evropsko slamninarsko središče zaslužni tujci, ki so že uveljavljeno domačo obrt spremenili v donosno industrijsko panogo. A hkrati ne smemo pozabiti na domače slamninarje, ki sprva niso uspeli konkurirati močni tirolski trgovski mreži, a so po njenem zatonu uspešno vodili industrijsko proizvodnjo slamninkov v manjšem obsegu ter prodajo usmerili predvsem na nekdanji jugoslovanski trg. Ob predstavitvi preostalih pomembnih domžalskih tovarn, ki se še danes bolj ali manj uspešno prilagajajo sodobnim izzivom gospodarjenja, ter s prikazom današnjega prizadevanja muzejskega ohranjanja slamninarske dediščine bomo skupnega mnenja, da so slamniki za vedno spremenili Domžale.

Literatura in viri:

- Brojan, Matjaž (2012). *Slamnata sled Domžal: 300 let slamninarstva*. Kulturni dom Franca Bernika, Domžale.
- Roškar, Saša (2015). *Sprehod med tovarnami slamninkov v Domžalah: vodnik*. Občina Domžale, Domžale.
- Stiplošek, Miroslav (1993). Propad slamninarske industrije in razvoj novih industrijskih panog na domžalskem območju 1918-1941. *Zgodovinski časopis*, letnik 47, št. 3, str. 425-437.

SAŠA FLORJANČIČ

Muzeji radovljiške občine, Kovaški muzej Kropa

Tri tovarne s predvojno tradicijo v Lipniški dolini

Območje med reko Savo in Jelovico v občini Radovljica še danes zaznamuje industrija, ki se je razvila iz večstoletne železarske in žebljarske tradicije v Kropi in Kamni Gorici. Tovarna Prve žebljarske in železoobrtne zadruga v Kropi in Kamni Gorici (ust. 1894) je bila med prvimi tovarnami v nekdanji Kraljevini Jugoslaviji, ki je v svoj proizvodni program uvedla vijačne izdelke (1924), sicer pa so bili v proizvodnem programu zadruga najpomembnejši izdelki za potrebe železnic (železniški žebli in vijaki). Še celo prvo polovico 20. stoletja se je ob strojnem delu (čevljarski in gradbeni žebli) ohranjalo tudi ročno delo, zadnji ročno kovani žebli so bili čevljarski žebli planinčarji (do 1955). Zadruga je pred drugo svetovno vojno zaposlovala do 300 delavcev. Leta 1939 se je preimenovala v Kovinarsko zadrugo Plamen, leta 1947 pa v Tovarno vijakov in žebeljev Plamen Kropa. Takrat je bila zadruga podržavljena. Po drugi svetovni vojni je Kropa postala zaposlitveni center za širše območje Lipniške doline, zaradi tovarne so se v Kropo priselili delavci iz drugih delov Slovenije in Jugoslavije. V osemdesetih letih je Tovarna vijakov Plamen Kropa zaposlovala do 600 delavcev. Do takrat je bila izpeljana rekonstrukcija podjetja in specializacija v izdelavo vijakov srednjih

dimenzij za potrebe lesne, elektro in motorne industrije. Tovarna je sodila med vodilne jugoslovanske proizvajalce vijakov. Proizvodnja je obsegala do 9000 ton izdelkov letno, večji del je bil namenjen izvozu. Od leta 1974 je bila tovarna vključena v poslovni sistem SOZD Slovenske železarne, kar ji je nekaj časa še zagotavljalo prisotnost na tržišču nekdanje Sovjetske zveze. Že ob koncu osemdesetih let so se poslovni izidi začeli slabšati. Leta 1991 je lastnik koncerna Slovenske železarne in z njim tovarne v Kropi postala država. Leta 1997 je tovarna po več kot sto letih delovanja šla v stečaj. Naslednje leto je bila ustanovljena družba novi Plamen, d. o. o., ki od takrat posluje kot del družbe Möhling iz Nemčije.

V bližnji Lipnici je proti koncu 19. stoletja začela delovati ena prvih tovarnih žičnikov na Slovenskem. Tovarna žičnikov Simon Pirc (ust. 1891) je obratovala do leta 1949, nato je bila nacionalizirana in priključena kroparskemu Plamenu, ki je tu namestil stroje za izdelavo ur, pridobljene z reparacijami. Obrat se je imenoval Tovarna ur Lipnica oziroma TULIP. Leta 1956 je bil kot prvi dislocirani obrat Iskre priključen Iskri Kranj, sprva kot obrat urnih mehanizmov. V šestdesetih letih se je obrat specializiral v velikoserijsko proizvodnjo številčnikov za števec porabe električne energije in proizvodnjo števcov telefonskih pogovorov. V sedemdesetih in osemdesetih letih je bila Tovarna mehanizmov v Lipnici največji evropski proizvajalec telefonskih impulznih števcov. Zaposlovala je 350 delavcev, pretežno žensk. Izdelovali in razvijali so še matične in relejne ure, sisteme za beleženje delovnega časa (Sezam), mehanizme tahografov, numerične in grafične prikazovalne panoje idr. Več kot polovica proizvodnje je bila namenjena izvozu.

Iskra Kranj, obrat urnih mehanizmov v Lipnici, leta 1956 – sestavljanje mehanizmov za ure Biro (Fototeka Kovaškega muzeja, fotografijo posredovala Danica Arh, Kamna Gorica)

Od leta 1961 je tovarna poslovala kot del Iskre Elektromehanike, po razdelitvi kranjske Iskre leta 1982 na tri delovne organizacije pa kot del Iskre Kibernetike. Po njenem razpadu in oblikovanju holdinga Iskra je tovarna Iskra Mehanizmi leta 1990 postala samostojno podjetje. Od leta 1996 deluje kot delniška družba, pomemben del proizvodnje so postali novi razvojni programi za avtomobilske komponente ter razvoj in izdelava malih gospodinjskih aparatov in izdelkov za osebno nego.

Med podjetja s predvojno tradicijo s tega območja sodijo tudi začetki kemijske industrije v Podnartu. Leta 1933 so bratje Metod, Ciril in Anton Pogačnik v Podnartu ustanovili kemični laboratorij, iz katerega se je leta 1936 razvila manjša kemična tovarna s parfumerijskim oddelkom in z oddelkom za izdelavo vodikovega peroksida. Leta 1938 je imela 13 delavcev. Najbolj prepoznavni so bili izdelki blagovne znamke CIMEAN, zlasti zobna krema. Tudi to podjetje je bilo leta 1948 nacionalizirano. Proizvodnjo peroksida je prevzela Belinka v Ljubljani, v Podnartu pa je leta 1948 začel

delovati Kemični laboratorij Generalne direktije kemične industrije LRS. Leta 1951 je bila ustanovljena Kemična tovarna Podnart, proizvodni program pa razširjen z izdelki za galvanizacijo. Kemična tovarna Podnart je bila po drugi svetovni vojni specializirana za galvanotehniko, fosfatiranje in barvanje kovin. Od skromnih začetkov proizvodnje kemikalij za potrebe obnove slovenske povojne industrije je tovarna razširila svoje tržišče in servisne storitve na kemikalije za površinsko zaščito kovin in plastike, v sedemdesetih in osemdesetih letih pa je postala tudi vodilni proizvajalec tovrstnih kemikalij za potrebe jugoslovanske kovinske, strojne in elektro industrije ter metalurgije. Število zaposlenih se je v osemdesetih letih od začetnih 22 v letu 1952 povečalo na skoraj 200. Zaradi tehnoloških zahtev je tovarna zaposlovala predvsem delavce z ustrezno srednjo, višjo in visoko izobrazbo. Imela je strokovno močan raziskovalni oddelek, ki je bil registriran kot Inštitut za površinsko zaščito. Po razpadu Jugoslavije se je število zaposlenih prepolovilo. Leta 1997 je tovarna postala del mednarodne korporacije Atotech.

Tovarna Peko: Več kot 100-letna zgodba od vzpona do zatona

Peko v Trziču je na začetku 20. stoletja ustanovil trgovec in podjetnik Peter Kozina (1876–1930). Razvoj tovarne je bil do leta 1930 tesno povezan z njegovo podjetniško usmeritvijo, v tridesetih letih 20. stoletja je delovala v senci njegove dediščine, od nacionalizacije leta 1948 do osamosvojitve Slovenije kot družbeno podjetje, po lastninjenju v devetdesetih do nesrečnega konca v letu 2016 pa je preživljala obdobje počasnega zamiranja. Z več kot stoletno tradicijo je bila simbol slovenske blagovne znamke in kakovostne usnjene obutve.

Peter Kozina, kmečki fant iz Dolenje vasi pri Ribnici, je že v rani mladosti izkazoval trgovsko žilico. Osnov trgovskega poklica se je izučil pri uglednem trgovcu z deželnimi izdelki Johanu Bakovniku v Šmartnem pri Litiji. Leta 1896 je dobil svojo prvo službo v trgovini Antona Krisperja v Ljubljani, na oddelku z obutvijo. Tako se je seznanil z dobavitelji – s čevljarji iz okolice Trziča ter z načini proizvodnje in prodaje obutve na prehodu iz 19. v 20. stoletje. Leta 1903 je z družabnikom ustanovil svoje prvo trgovsko podjetje Hitzl & Kozina in prodajal čevlje, slamnike, zobotrebce ter glavnike po celotni avstro-ogrski državi. Okoli leta 1906 je v Trziču odprl manjšo čevljarstvo delavnico, okoli 1910. pa je s slovenskimi družabniki v hudem nacionalnem

boju z nemško gospodarsko konkurenco v Trziču ustanovil prvo slovensko proizvodno-trgovsko podjetje Peter Kozina & Co. za industrijsko izdelavo obutve s sedežem v Ljubljani.

Bistvo Kozinove podjetniške ideje je bilo povzdigniti hišno industrijo čevljev na Gorenjskem in pritegniti delavce iz mračnih delavnic, jim ponuditi delo z urejenim delavnikom in s socialno varnostjo v svetlih higienskih prostorih tovarne za boljši zaslužek ter jih seznaniti z moderno tehnologijo strojne izdelave čevljev. Za prodajo kakovostne obutve je uvedel lastno trgovsko znamko Peko, sestavljeno iz začetnic njegovega imena. Med prvo svetovno vojno je z vključitvijo v vojaško proizvodnjo obutve postal samostojni lastnik podjetja.

V dvajsetih letih 20. stoletja je Kozina postal priznan in ugleden slovenski gospodarstvenik in član številnih osrednjih slovenskih gospodarskih ustanov. V Trziču je razširil tovarniško poslopje, v Pristavi zgradil stanovanjsko hišo za mojstre in nameščence, osnoval pa je tudi trgovsko mrežo prodajalnih obutve znamke Peko po ozemlju prve Jugoslavije. Njegovi poslovni uspehi so začeli usihati v drugi polovici dvajsetih let. Za sanacijo prezadolženega podjetja so banke upnice ustanovile podjetje Peko. Po nenadni smrti Petra Kozine leta 1930 sta podjetji zamenjali kar nekaj lastnikov. Stabilizira ju šele Komanditna družba Ivan Knez leta 1937, ki ju vodi do nacionalizacije leta 1948.

Med letoma 1948 in 1995 je podjetje Peko delovalo kot družbeno podjetje za proizvodnjo obutve in njenih sestavnih delov s trgovino na debelo in drobno s sedežem v Trziču. Med letoma 1948 in 1954 je poslovalo pod imenom Tovarna obutve Triglav Trzič, nato so mu vrnilo

renomirano ime Peko. Kolektiv novega podjetja je v prvi petletki izvajal načrt državne Generalne direkcije tekstilne in čevljarске industrije LRS, ki je Peko dodelila izdelavo modne obutve. Po sprostitvi tržišča z obutvijo so razširili proizvodni asortiment obutve in začeli uporabljati nove materiale.

Tovarniški kompleks se je z gradnjami in modernizacijo večkrat širil in spreminjal svojo podobo. Leta 1960 so ukinili transmisijski pogon strojev in strojni park opremili z elektromotorji. Šivalnica je prešla na tekoči trak. Rekonstrukcija je dvignila produktivnost in povzročila prehod na specializirano proizvodnjo. Skupaj s Planiko so v Kranju ustanovi Industrijsko šolo za čevljarstvo, v kateri naj bi se izobraževali bodoči delavci za različne faze industrijske proizvodnje. Sedemdeseta leta so prinesla nove poslovne strategije. S prehodom na montažni sistem proizvodnje je Peko začel širiti proizvodnjo sestavnih delov v Trbovlje, v Ludbreg na Hrvaškem, v letih 1984 in 1985 pa še v Benedikt in Ormož. Leta 1972 je Peko vstopil v nemško podjetje Afis, 1982 pa vzpostavil sodelovanje z ameriškim podjetjem Rockport.

Konec osemdesetih let so politične spremembe v Vzhodni Evropi, večletno izčrpavanje podjetja zaradi zgrešene jugoslovanske ekonomske politike za aktivne izvoznike in visoki stroški za financiranje poslovnega procesa močno poslabšali razmere v podjetju. Težave so se pojavile tudi zaradi izpada večjega trga ob razpadu SZ in Jugoslavije. Politika »preživetja« je zagovarjala dolgoročno zagotavljanje

poslovanja podjetja, ohranjanje čim več delovnih mest ter skrb za materialno stanje zaposlenih in razvoj okolja vse do reorganizacije v delniško družbo leta 1995.

Zadnje obdobje delovanja Peka (1995–2016) zaznamujejo prizadevanja za ohranjanje prisotnosti na trgu, odnosov s poslovnimi partnerji in izogibanje stečajju. Vlada Republike Slovenije kot večinski lastnik je družbo Peko uvrstila v program prestrukturiranja podjetij. Z namenom finančne sanacije je bil uveden postopek prisilne poravnave. Močno finančno in kapitalsko stanje sta bila osnova za uspešen začetek ukrepov poslovne sanacije. Kljub veliki splošni krizi v čevljarški industriji je Peko veljal za podjetje, ki je bilo sanirano v duhu dobrega gospodarja, zaradi česar je bilo še leta 2010 primer vzorno urejenega, nezadolženega, z nepremičninami bogatega velikega slovenskega proizvodnega podjetja z razvejano maloprodajno mrežo. V prizadevanju za ohranitev proizvodnje in delovnih mest ter krepitev blagovne znamke Peko je nato uprava prodala precej poslovnih nepremičnin v Trziču in na območju nekdanje Jugoslavije. Na teh zemljiščih danes stojijo nakupovalni centri. Peko je razglasil stečaj leta 2016.

Razglednica tovarne čevljev Peter Kozina & Co., izdana med letoma 1925 in 1928 (hrani Tržiški muzej)

Tovarna Alpina: Razvoj podjetja in njegovega delovnega utripa

Alpina je vodilno slovensko podjetje v proizvodnji in trženju modne in športne obutve s sedežem v Žireh. Razvila se je po drugi svetovni vojni na podlagi dolge čevlarske tradicije iz skupne zadruge Čevljarna Žiri. Od ustanovitve 30. aprila 1947 pod imenom Tovarna športnih čevljev Žiri pa do osamosvojitve Slovenije je delovala kot državno gospodarsko podjetje. 1969 je dobila sedanje ime Alpina, tovarna obutve Žiri. 26. maja 1995 je postala delniška družba. V koraku s časom in s svojo konkurenco danes deluje kot globalno podjetje.

Prvo tovarniško poslopje so gradili s številnimi udarniški urami in s pomočjo državnega posojila leta 1948. Postopoma so okrog prvotne stavbe zrasle nove proizvodne in skladiščne hale ter druga poslopja, proizvodnja pa se je širila tudi ven iz domačega kraja: 1959 in 1965 sta se priključili čevlarski podjetji Metka iz Žirov in Čevljar iz Gorenje vasi, nato še obrati na Colu, v Rovtah in Šentjoštu nad Horjulom. V teh obratih je bilo zaposleno pretežno lokalno prebivalstvo, največ ženske. Alpina je tako

posredno omogočila razvoj teh vasi v modernejša naselja.

Sprva povsem ročno izdelovanje čevljev so leta 1955 mehanizirali. Tekoči trak so uvedli leta 1960. Po letu 1973 so se pojavili prvi računalniki, leta 1994 pa prvi robot.

Žirovski čevlarski vajenci so se po drugi svetovni vojni najprej izobraževali v industrijski šoli, ki je imela prostore v Strojarni, po letu 1970 pa na oddelku Čevlarskega šolskega izobraževalnega centra Kranj v Žireh. 1999 je bil v Žireh ustanovljen Industrijsko-razvojni center usnjarske in obutvene industrije (IRCUIO).

Svojo mrežo industrijskih prodajal je Alpina začela razvijati leta 1953. Prvo tovarniško prodajalno je odprla v Sarajevu, nato pa po vseh večjih mestih nekdanje Jugoslavije in v nekaterih evropskih državah. Svoje izdelke je sprva promovirala po številnih domačih in tujih sejmih. Postopoma je odpirala predstavništva tudi na Daljnem vzhodu, v ZDA, Kanadi in Avstraliji. V osemdesetih letih je njeno ime v svet ponesla predvsem smučarska, v devetdesetih pa še smučarska tekaška obutev.

Ob ustanovitvi podjetja je bilo zaposlenih 281 delavcev. Število zaposlenih je stalno in strmo naraščalo vse do druge polovice osemdesetih let 20. stoletja. V času socialističnih načel so vodilni skrbeli za boljše delovne razmere in za višji življenjski standard. Zaposlenim so v tovarni zagotovili topel obrok, lahko so letovali v počitniških naseljih ob morju in v toplicah, se izobraževali ob delu ter vključevali v politično, društveno, športno in družabno življenje tovarne. Zelo priljubljena so bila zlasti športna tekmovanja in srečanja s stanovskimi kolegi

iz drugih podjetij čevljarke in gumarske stroke, na primer »Šuštarijade.« Po letu 1962 so zaposleni lahko brali tovarniško glasilo Delo – življenje, v katerem se je zapisovala zgodovina Alpine in njena povezanost z Žirmi. V kolektivu so skupaj praznovali praznike, jubileje tovarne so obeleževali z obsežnimi zborniki in se skupaj veselili novih delovnih uspehov. Pomembna naloga Alpine je bilo tudi širjenje kulture med delavci. V podjetju je bila med prvimi leta 1947 ustanovljena Pihalna godba Alpina, Alpinino ime nosi tudi Moški pevski zbor Alpina. Med zaposlenimi so bili številni slikarji in leta 1973 je bila v Stari šoli ustanovljena muzejska zbirka, v kateri so bili zbrani tudi eksponati iz tovarne.

Alpina je ves čas svojega obstoja živela z Žirmi in Žiri so se širile ter razvijale pod okriljem Alpine, zato so Žirovci večkrat potrdili: Žiri so Alpina, Alpina so Žiri. V tovarni je bila dolga leta večina zaposlenih Žirovcev. Z leti so se uspešnemu domačemu delodajalcu pridružila še druga domača podjetja.

Žirovci so od nekdaj znani kot dobri športniki, zato je Alpina podpirala in še podpira tudi številne domače športne klube ter kulturna društva, ki nosijo njeno ime. Med športnimi klubi velja omeniti Nogometni klub Alpina Žiri, ki mu je Alpina pomagala do nogometnega igrišča in sponzorirala drese, in Smučarski skakalni klub Alpina. Zelo uspešno sta delovala tudi Judo klub Alpina in Šahovski klub Alpina. Številni Žirovci so se lahko udeleževali v

Pogled na najbolj odlične izdelke tovarne Alpina Žiri, ki so se ohranili v zbirki Muzejskega društva Žiri v Stari šoli v Žireh (foto Tita Parenta)

prostočasnih športnih dejavnostih, kot sta balinanje ali kolesarjenje.

Izdelki, ki so ime tovarne ponesli v svet in smo nanje ponosni vsi Slovenci, ne samo alpinci, so povezani z jugoslovanskimi in s slovenskimi alpinističnimi odpravami v Himalajo in sploh leta 1979 na Mount Everest. Osemdeseta leta 20. stoletja so za Alpino pomenila velik mednarodni uspeh, saj v to obdobje sodijo razvoj tekmovalnih smučarskih čevljev, prva zmaga Gregorja Benedika v svetovnem pokalu in generalno zastopstvo na olimpijskih igrah v Sarajevu. Najmlajši Alpinin proizvodni program, ki pa je danes najbolj prepoznaven, je razvoj smučarskega tekaškega tekmovalnega čevlja, v katerih že nekaj let tekmuje veliko najuspešnejših domačih in tujih tekmovalcev. Poleg velikih uspehov tekmovalcev pa ne moremo mimo najprestižnejših oblikovalskih nagrad, ki sta jih prejela Alpina in oblikovalski studio Miklavc za industrijsko oblikovanje športne obutve.

Alpina je razvijala tudi planinsko obutev in obutev za prosti čas, pa tudi modele modne obutve.

Zbiranje spominov o načinu življenja in dela v nekdanjem Peku

**Jože Gros – iz čevljarke delavnice
v industrijo, žena in sinova pa na
samostojno podjetniško pot**

Tržiška industrija, ki so jo zelo zaznamovale usnjarska, kovaška, tekstilna in lesnopredelovalna dejavnost, se je razvijala na bogati rokodelski tradiciji. Iz čevljarke rodbine, katere predstavniki so iz rokodelske tradicije prešli v industrijo, izhaja tudi leta 1928 rojeni Joža Gros.

S čevljarstvom sta se ukvarjala njegova stara starša, v Peku je delal njegov oče, čevljarja sta bila Joža Gros in njegova druga žena Mihaela, z izdelovanjem obutve se še danes ukvarjata njegova sinova – Joža in Miha Gros, ki vodita podjetje Migi.

Joža Gros je bil rojen 9. marca 1928 v Tržiču; po domače se je hiši, v kateri je zagledal luč sveta, reklo Pär Kaštrún, njegov oče po materini strani je bil namreč Ivan Kastrun. Osnovno šolo je obiskoval v Tržiču, prav tako meščansko. Leta 1943 se je začel učiti pri čevljarju Ignacu Černetu v Tržiču, vajeniško dobo je nadaljeval pri Ivanu Kastrunu in leta 1945 opravil pomočniški izpit. Strokovni tečaj čevljarke stroke je opravljal na Srednji tehnični šoli v Ljubljani in leta 1946 začel prakso v Peku. Leta 1948 je bil postavljen za mojstra v tovarni čevljev v Kranju, od koder je

odšel na služenje vojaškega roka, potem pa se vrnil v tovarno. Do upokojitve leta 1986 je bil med najpomembnejšimi vodilnimi ljudmi v Peku. Med delom je študiral na ugledni čevljarški šoli v Pirmasensu v Nemčiji, sodeloval pri vseh pomembnejših prenovah Peka, predaval na srednji čevljarški šoli v Kranju in drugje, organiziral proizvodnjo v novi čevljarški tovarni v Alžiru. Njegovo življenje je bilo celih 35 let tesno povezano s Pekom; v tovarni se je srečal tudi s svojo drugo ženo, s čevljarstvom pa se še vedno ukvarjata njegova sinova.

Joža Gros je leta 2017 dopolnil 89 let. Z njim sem se v letih 2015 in 2016 srečeval večkrat na mesec in ga spraševal o življenju nekdanjih tržiških čevljarjev, o katerih so mu pripovedovali stari oče in mnogi drugi tržiški čevljarji, o njegovi življenjski poti in o delu v industrijsko razvitem Peku. Izjemen spomin, pripovedovalski dar in pripravljenost deliti svoje misli z mano so botrovali nastanku dobrih 150 tipkanih strani zapisov, ki pričajo o življenju, kakršnega ni več. Sprva sem zapiske delal ročno in jih naknadno pretipkal, pozneje sem pogovore snemal, na tej podlagi pripravil zapise, sogovornik pa

*Joža Gros v Peku;
priprava nove
kolekcije za leto
1983 (hrani Tržiški muzej)*

jih je prebral, dopolnil in popravil morebitne napake.

Med spomini, vezanimi na rokodelsko tradicijo, so najzanimivejši tisti o ptičjem lovu, hranjenju ptičev v čevljarških delavnicah, pečenih mačkah, o katerih so se v Tržiču spletle številne zgodbe, o izdelavi in prodaji obutve tržiških čevljarjev, videzu čevljev in načinih izdelave, videzu čevljarške delavnice, opravljanju pomočniškega izpita ... In o mnogih drugih drobcih, povezanih s šolanjem, prehranjevanjem, urejanjem okolja, higieno, prostočasnimi aktivnostmi ..., ki pričajo o načinu življenja čevljarjev v Tržiču in njegovi okolici v letih od konca 19. do sredine 20. stoletja.

Na industrijo in Peko vezani spomini predstavljajo zgodbe o razvoju celotnega podjetja in njegovih posameznih oddelkov, v katerih je bil Joža Gros zaposlen. Živ je njegov spomin na transmisijo in nesreče, povezane z njo, razvoj strojnega parka in siceršnji tehnološki razvoj, ki je prinesel tekoči trak, normiranje, računalnik, organiziranje proizvodnje, obiske

naročnikov iz tujine in z njimi povezane osebne zgodbe, šolanje v Nemčiji, obiske nekdanjih političnih veljakov ipd.

Zbiranje osebnih zgodb je eden temeljev etnološkega dela, ki prek etnografije prehaja v etnologijo – logičen prikaz zbranega gradiva in predstavitev nekdanjega načina življenja ter dela. Dejstva, ohranjena v arhivih, zapisi v knjigah, časopisih in drugih publikacijah, faktografski podatki o proizvodnji, strojih, gospodarski rasti in drugem predstavljajo eno plat nekdanjega življenja ljudi, ki so delali v industriji, ne prinašajo pa mnogih drobcev ter opisov povsem običajnih ali posebnih dogodkov, ki pomembno dopolnjujejo védenje o nekdanjem z industrijsko proizvodnjo povezanem življenju. Na terenu zbrani podatki in spomini kljub subjektivnosti sogovornikov, selekciji spomina in osebnim izkušnjam prinašajo ključ do razumevanja nekdanjega življenja. Te zgodbe so osebne, prav zaradi tega posebne, odstirajo pa tančico nad skrivnostmi, ki v primeru nezbiranja za vedno in pogosto dokončno odidejo v pozabo.

Večja kupna moč – zahtevnejši način življenja?

Vpliv industrializacije Kranja na trgovce in obrtnike v Kranju med obema vojnama (1918–1941)

Razvijajoča se industrija je med prvo in drugo svetovno vojno v Kranju zelo pospešila poslovni utrip mesta. Zaposlovala je na tisoče delavcev iz kranjske okolice in od drugje, ki so v mestnih trgovinah in pri obrtnikih kupovali oblačila, živila in drugo blago. Njihove plače niso bile velike, so pa izjemno vplivale na kupno moč okoličanov in meščanov. Zvišala se je življenjska raven.

Kranj je bil že stoletja znan kot sejemsko mesto, kamor so okoličani ob ponedeljkih in petkih hodili nakupovat, naročit boljše obleko ali čevlje mestnemu krojaču in čevljarju in še kaj. Voz in konja so pustili v hlevu ene od gostiln, kjer so se zadržali tudi na malici. Po prvi svetovni vojni je bila v Kranju in na vsem Gorenjskem največja trgovska hiša in veletrgovina Ivana Savnika. Najbolj znane so bile trgovine z železnino Merkur, Berjak in Hlebš; zadnja dva sta imela tudi porcelan in druge potrebščine za gospodinjstvo. Veliko je bilo trgovin z blagom na metre, na primer Sajovic, Pirc, Crobath, Logar in Kalan, pa krojačev in šivilj. Okoliški čevljarji so hodili v

trgovine z usnjem in s čevljarskimi potrebščinami. Znani so bili kranjski brivci in frizerji, mesarji, peki in slaščičarji, urarji. Pred prvo svetovno vojno je »meščanstvo [...] povečini živelo od ponedeljkov, zlasti obrt in trgovina; v ostalem so se meščani bavili nekoliko s poljedelstvom, izvrševali polagoma svojo obrt in trgovino in pri tem vobče precej dobro in udobno živeli.«¹ V desetletju 1921–1931 se je ogromno spremenilo. Kranj je postal mesto priložnosti za službo in zaslužek: »Vse stremi za napredkom in blagostanjem. Zato tudi uspeh ne izostaja.«² Leta 1931 je v Kranju delovalo 100 trgovcev in 174 obrtnikov, v mestu je bilo 4190 prebivalcev (44,2 % več kot leta 1921). V okoliških vaseh je število prebivalcev naraslo za kar 82 %.³

Dinamika nastajanja novih in odmiranja starih ali neuspešnih trgovskih in še posebno obrtnih dejavnosti je bila velika; v obdobju 1918–1941 sem našla kar 332 imen obrtnikov in 169 trgovcev,

1 Y, *Gorenjska letoviška, industrijska, ...*, Novo mesto 1931, str. 151.

2 navedeno mesto

3 Žontar, Josip, *Zgodovina mesta Kranj*, 1939, str. 371 sl.

ki so oblastem prijavili skupaj 628 dejavnosti. Med njimi jih je bila skoraj polovica (46,4 %) iz Kranja in okolice, še 18,8 % z Gorenjske, 6,6 % iz Ljubljane, 3,8 % s Primorske, 4,20 % z Dolenjske, drugi iz Prekmurja, Notranjske, Hrvaške in drugih delov Jugoslavije, Avstrije itd. Med 501 obrtnikom in trgovcem je bilo 119 (23,75 %) žensk, 74 (62 %) jih je delovalo v oblačilni stroki kot krojačice, šivilje, modistke, trgovke z blagom, kar 21 (17,6 %) jih je vodilo trgovino z mešanim blagom. Tudi splošni podatki o dejavnostih kažejo prevladovanje oblačilnih strok (37 %), sledijo stavbarske stroke in notranja oprema (23,4 %), živilska stroka (17,4 %), trgovine z mešanim blagom (9,1 %), prometne stroke (4 %) in drugo (8,4 %). Podatke o kranjskih obrtnikih in trgovcih sem pridobila iz različnih arhivskih virov in jih vpisala v posebno podatkovno bazo 1918–1941 v okviru raziskave za magistrsko nalogo na Oddelku za etnologijo v letih 1988–1992.⁴ Pridobljeno je bilo tudi več fotografij, nekaj tiskanega gradiva in predmetov.

Uspešno poslovanje je omogočilo povečanje več stavb v mestnem jedru, posodabljanje lokalov in gradnjo sodobnih stanovanjskih hiš v predmestju. Spomini nekdanjih trgovcev in obrtnikov ter njihovih otrok na tisti čas so lepi, čeprav so veliko delali. Delo je bila tedaj prva zapoved in vrednota, ki so ji prilagajali dnevni in tedenski ritem glede na kupce, celo ob nedeljah dopoldne.

Spomini se strinjajo, da je bilo mesto polno ljudi, ki so se lepo razumeli, konfliktov menda skoraj ni bilo. Vsaj na videz so se poznali;

⁴ Dolžan, Tatjana, *Način življenja obrtnikov in trgovcev v mestu Kranju v kraljevini Jugoslaviji*, 1992 (tipkopolis magistrske naloge), str. 210–212.

generacije so skupaj odraščale v šoli, na ulici in v družinskih lokalih, v katerih so morali pomagati že v otroških letih. Meščani so se družili v Katoliškem in prosvetnem društvu ali v Narodni čitalnici ter v številnih drugih društvih, na predstavah, plesih in različnih prireditvah.

V Gorenjskem muzeju v študijskem krožku od leta 2016 skupaj s Kranjčani raziskujemo meščanske hiše, zbiramo fotografije in obujemo spomine. Z razstavo igrač iz družinskih zbirk in s katalogom zgodb o otroštvu v Kranju sredi 20. stoletja bomo zabeležili del industrijske kranjske dediščine, ki pričuje sicer posredno, a zelo slikovito.

Kuharica Ana s svojo varovanko in sosedovim fantom nese k velikonočnemu žegnu, pred Roženvensko cerkvijo z lokalom vrvarne Šinkovec v ozadju, pred drugo svetovno vojno. (Fototeka Gorenjskega muzeja)

Zaposlovanje v kranjski industriji po drugi svetovni vojni

Temelj razvoja gorenjskega gospodarstva v drugi polovici 20. stoletja je bila industrija in Kranj je pri tem imel pomembno vlogo. Več desetletij trajajoč intenzivni razvoj industrije, ki je temeljil na delu številnih delavcev od drugod, se je kasneje odražal tudi v socialni strukturi in raznoliki nacionalni sliki mesta.

Za zagotavljanje zadostnega števila industrijskih delavcev je v prvih letih po vojni nova oblast ljudi s kmetij preusmerjala na delo v tovarne. Vendar je bilo zaledje delovne sile v širši okolici mesta izčrpano že na začetku petdesetih let. Močna industrijska središča so se razvijala tudi v drugih gorenjskih krajih. Z novimi obrati in rastjo obsega proizvodnje so podjetja za izpolnitev delovnih ciljev potrebovala vedno nove delavce, zato je bil nujen priliv od drugod. V Kranj so prihajali ljudje iz drugih slovenskih pokrajin, predvsem s Štajerske, z Dolenjske in iz Prekmurja in že na začetku šestdesetih let v večjem številu tudi iz drugih jugoslovanskih republik. Medtem ko je bilo med mladimi dovolj

zanimanja za delo v tovarnah, je delavcev v gradbenih, gozdnih in komunalnih podjetjih vedno primanjkovalo.

Na širšem območju Kranja se je število zaposlenih v industriji hitro povečevalo. Medtem ko je bilo leta 1959 v tovarnah zaposlenih 3866 delavcev, jih je bilo leta 1959 že trikrat več, skupno 10.552. Politika je že tedaj v vsakokratnih družbenih načrtih predvidevala omejevanje zaposlovanja v industriji, s čimer naj bi podjetja bolje izkoristila notranje rezerve, izboljšala organizacijo dela in modernizirala proizvodnjo. Zaradi velikega priseljevanja je namreč v mestu in okolici močno primanjkovalo stanovanj, tudi gradnja skupne infrastrukture ni sledila številnim novim potrebam.

Hitra rast zaposlovanja se je nadaljevala tudi v naslednjih dveh desetletjih, s krajšo umiritvijo sredi šestdesetih let. Kadrovske službe so počasi postajale nujni del organizacije podjetij. Zaradi kratkoročnega načrtovanja proizvodnje niso mogle realno predvideti potreb po novih kadrih. V mnogih podjetjih je bila struktura zaposlenih povsem neustrezna. Z uvajanjem tekočih trakov so se proizvodni procesi razdelili naposamezne enostavne faze. V tovarnah so veliko zaposlovali nekvalificirane delavce, ki so jih lahko hitro priučili novih spretnosti. Povečalo se je zaposlovanje žensk brez poklica, ki so dobile delo v novih elektro obratih, med njimi je bilo veliko tistih, ki so prišle iz tekstilne panoge.

V šestdesetih in sedemdesetih letih so delavci veliko prehajali med posameznimi podjetji. Nestalnost zaposlenih je za nekatera podjetja predstavljala velik problem. Domači delavci so iskali delo v panogah z boljšim plačilom in lažjimi delovnimi razmerami. Podjetja z

*Proizvodnja števcov
v Iskri v Kranju leta
1972 (foto Gorenjski glas,
Fototeka Gorenjskega
muzeja)*

umazano proizvodnjo in s fizično zahtevnimi deli so zato morala iskati vedno nove delavce. Povečevalo se je število prišlekov iz drugih jugoslovanskih republik, zlasti iz Hrvaške, Srbije in Bosne. Sprva so se zaposlovali kot sezonski delavci, kasneje so si tukaj ustvarili družine. Na primer leta 1964 jih je od vseh 4375 novozaposlenih v kranjski industriji od drugod prišlo 1678. Zaposlitev so iskali s pomočjo družinskih in prijateljskih povezav. Nekatera podjetja so delavce po drugih republikah iskala tudi sama, včasih v sodelovanju s tamkajšnjimi zavodi za zaposlovanje. Na drugi strani so do začetka sedemdesetih let domači kvalificirani delavci v večjem številu odhajali na delo v tujino, med njimi so bili večinoma mladi moški s poklicem.

Razvojna usmeritev v smeri količinskega povečevanja industrijske proizvodnje se je nadaljevala tudi v sedemdesetih letih. Kljub modernizaciji proizvodnje je bilo zaposlovanje vedno novih delavcev stalnica.

Še vedno so največ iskali delavce brez poklica, povpraševanje po določenih profilih pa je kakšno leto celo upadlo. V velikih podjetjih so se vse bolj zavedali pomena usklajevanja kadrovskega potreb z razvojnimi in s poslovnimi načrti. Hkrati so se soočali s problemoma slabe izobrazbene strukture med že zaposlenimi in z neustreznimi kvalifikacijami kadrov, ki so končali šolanje. Podjetja so razpisovala kadrovske štipendije in sodelovala s strokovnimi šolami, vendar se razmere niso bistveno spremenile.

Ob stalnih ugotovitvah občinske politike o neperspektivnosti razvoja intenzivne industrije s pomanjkljivo tehnološko nadgradnjo in z nezadostno avtomatizacijo dela je bila stopnja zaposlovanja v porastu vse do začetka osemdesetih let. V tem času so se podjetja začela soočati z večjimi problemi v proizvodnji, zaznati je bilo upad prodaje. Kazale so se dolgoročne posledice intenzivnega razvoja industrije, ne le v gospodarstvu, ampak na vseh področjih življenja mesta.

Izbris samoupravljanja?

Ljubo Sirc je v svetu priznan kot avtoriteta za kritiko komunističnih ekonomij, zlasti jugoslovanske samoupravne ekonomije. Že v temeljnih delih – *Economic Devolution in Eastern Europe*, 1969; *The Yugoslav Economy Under Self-management*, 1979 – jim je prerokoval gotov propad. V slovenskih delih o samoupravljanju pa Sirčevih ugotovitev skoraj ni.

Ko sem iskal objavljena dela o samoupravljanju, sem ugotovil, da so jih v slovenskih knjižnicah večino verjetno izločili. Tudi o tem izbrisu samoupravljanja je treba govoriti.

»Tudi to, kar imamo danes, je še vedno revolucionarni proces, ki nima stalne oblike, pač pa se še vedno razvija in dopolnjuje z novimi idejami in dejanji milijonov delovnih ljudi Jugoslavije. To je samoupravljanje!«

Takega samoupravnega rokokoja je knjiga 30 let samoupravljanja (Litostroj 1980) zvrhano polna. Ta model je pripeljal do prelomne stavke od 9. do 15. decembra 1987. V tem letu je bilo v Jugoslaviji 1570 stavk s 365.000 delavci. V tekstilni tovarni IBI v Kranju pa stavke ni bilo. Njen direktor je bil od leta 1955 Franc Oman. Zanj v Enciklopediji Slovenije zapišejo, da je bil *»deležan očitkov o zoperstavljanju samoupravljanju«*. Pa ni bilo tako: Oman je z vsemi sredstvi omejeval škodo, ki jo je povzročalo samoupravljanje. Obenem pa so mu ob teh

očitkih podelili vsa mogoča odlikovanja in priznanja za gospodarske in samoupravne uspehe. Leta 1986 je bil odlikovan celo z redom junaka socialističnega dela – bil je edini slovenski proizvajalec, ki je prejel to odlikovanje.

Sestanki so bili zunaj delovnega časa, zahteval je gospodarsko učinkovitost, primerljivo z Zahodom, ni se brezglavo zadolževal, delovne obveznosti so bile razmeroma velike, odrekal se je slehernemu privilegiju. Obenem pa je znal izkoristiti sistem. Tako so dolga leta z udarniškim delom gradili po 1200 m² površin na leto, vse »na črno«, odplake pa v Kokro.

Omana so se skušali znebiti tako, da so postavili za direktorsko delovno mesto pogoje, ki jih ni izpolnjeval (imel je le prvi razred gimnazije). V tovarni so mu leta 1968 hoteli kupiti mercedes, leta 1978 in 1979 pa za inovacije priznali nagradi 1.405.750 in 569.188 din; vse je odklonil. Če ne bi, bi ga zmleli. Novinar Mihajlo Erić je pripravil reportažo za TV Beograd in Oman se je s svojimi pogledi pojavil v številnih medijih po Jugoslaviji. Psihiater Janez Rugelj je pohvalil njegova stališča: *»Nikoli nisem kadil. Tudi pil nisem, niti kave ne pijem. [...] V službi sem že ob štirih zjutraj. [...] Od drugih zahtevam, da delajo, in če dober zgled kaj potegne ...«* Oman je postal direktorski Alija Sirotanović.

Obrambni zid je Oman zgradil na spoštovanju vseh samoupravnih obredov. IBI je imel vzpostavljeno mrežo družbenopolitičnih organizacij, daroval je številnim organizacijam, društvom. In vlagal v svoje delavce za izobraževanje, stanovanja, zdravstvo, počitnice, prosti čas ... Vendar pa je Oman kritiziral privilegije novega razreda: *»Moti me, na primer, da tisti, ki ni član Zveze komunistov, ne more*

na vodilno mesto, pa je strokovnjak, sposoben, odgovoren. Tako stališče ne koristi ne Zvezi komunistov ne družbi.«

Njegovi največji spopadi pa so veljali neumnostim samoupravnega administriranja in mafijskih lopovščin, ki jih je samoupravno združevanje dela in sredstev neusmiljeno spodbujalo. Pisal je politikom, občini, republiki, federaciji, poslovnim partnerjem in drugim organom ter zahteval pošteno poslovanje, razumne odločitve. Za dobro svoje tovarne in države.

Svoje spopade znotraj in zunaj tovarne je opisal v številnih zbornikih, ki jih hrani enota Zgodovinskega arhiva Ljubljana v Kranju. Tako je leta 1972 opisal posledice ene od neskončnih serij reform:

»Pakistanski bombaž je bil pred reformo po 780,- din za 1,- kg, sedaj pa ta bombaž stane 1.350,- 1.400,- din za 1,- kg.

Stanično vlakno Viskoze iz Loznice je stalo pred reformo 585,- din, sedaj pa že 1.280,- din, vendar cena še ni ustaljena.

Uvoženo stanično vlakno pa smo dobili celo po 0,36 \$ ali 526,- din in brez deviznega pokritja.«

Leta 1981 je na republiški izvršni svet pisal, kako jih izsiljuje njihov dobavitelj Incel iz Banjaluke. Najprej so jim sporočili, da bodo povišali cene *»staničnemu vlaknu za 21,64 odstotka, ali od 38,34 na 47,06 dinarja«*, potem pa so jim poslali *»Samoupravni sporazum za povečanje cene od 28,34 na 47,06 dinarja ali za 21,64 odstotka. Hkrati so prejeli tudi bremepis za 1,477.455,75 dinarja za dobavljeno vlakno od 1.1. do 16.2.1981. leta, torej za nazaj«*. Sledil je še en sporazum, po katerem *»naj IBI poravnava 3.708.694,50 dinarja kot solidarnostni prispevek za pokritje izgub Incela«*. Za izsiljevanje je Incel

uporabljal *»dve ustaljeni metodi: občutno zmanjša dobave in močno poslabša kvaliteto vlaken«*.

V prvih petih mesecih leta 1981 so jim dobavili le 78 odstotkov naročenega. Od leta 1979 do maja 1981 so od 3316 ton materiala reklamirali 2314 ton ali 70 odstotkov.

Oman je svoj dopis sklenil takole: *»Incel je do sedaj svoje postopke vedno uveljavil, ker v državi ni nikogar, ki bi tem načinom izsiljevanja naredil konec, pa tudi zato, ker je poslovnost zamenjala zakon džungle.«*

Tako so se izpolnile napovedi Ljuba Sirca, kam peljejo kardeljanske blodnje. Teh nam žal še vedno ne zmanjka!

Viri:

Jože Dežman: Stavka v Litostraju – rojstvo demokracije (Litostraj Strike – birth of democracy), razstava v Muzeju novejšje zgodovine Slovenije, 2007. Enciklopedija Slovenije, geslo Franc Oman.

Franc Oman, v knjige vezani dokumenti, ki jih hrani Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Gorenjsko, Arhiv Industrije bombažnih izdelkov Kranj:

- Nprekinjen proces proizvodnje od vlaken do tkanin v Industriji bombažnih izdelkov Kranj, 1. in 2. del;
- Dokumenti o neprekinjenem procesu proizvodnje od vlaken do tkanin v Industriji bombažnih izdelkov Kranj;
- »IBI« Kranj – odmevi po oddaji Televizije Beograd, 1980;
- Industrija bombažnih izdelkov Kranj 1956–1984, Kranj 10. 1. 1985;
- »IBI« – Oblike šikaniranja: 1. Spori pred sodiščem, 2. Gonja prek časopisov, april 1986;
- »IBI« – Oblike šikaniranja: 3. Ekonomska diskriminacija, 4. Reelekcija direktorja, 5. Razno, april 1986;
- »IBI« – Združevanje v tekstilni industriji, april 1986;
- Junak dela, 1986.

IBI – Industrija bombažnih izdelkov 1929–1979, Kranj 1979.

Ljubo Sirca: Economic Devolution in Eastern Europe, 1969.

Ljubo Sirca: The Yugoslav Economy Under Self-management, 1979.

Titovi zavodi Litostraj – 30 let samoupravljanja, Ljubljana 1980.

FRANC OMAN

1920
1987

Franc Oman, In memoriam (Arhiv IBI, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Gorenjsko Kranj)

MARIJA KOS

Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Gorenjsko Kranj

Industrijska kulturna dediščina Gorenjske

**v Zgodovinskem arhivu
Ljubljana, v Enoti za
Gorenjsko Kranj**

Arhivsko gradivo o industrializaciji Gorenjske predstavlja v Zgodovinskem arhivu Ljubljana, v Enoti za Gorenjsko Kranj, precej obsežen sklop, hkrati pa je zelo raznoliko, saj odraža številne pravne, organizacijske, strukturne, razvojne in druge spremembe, ki so jih doživljali upravni organi in podjetja v 20. stoletju. Na prelomu 19. v 20. stoletje smo imeli na Gorenjskem dva velika industrijska obrata: Kranjsko industrijsko družbo na območju Jesenic in Bombažno predilnico in tkalnico v Trziču. Šele po prvi svetovni vojni je industrializacija zajela tudi Kranj, kjer so nastale večje tovarne (Jugočeška, Jugobruna, Semperit, Tekstilindus, Tekstilna tovarna Stražišče itd.), in druga gorenjska mesta. Vsa podjetja so bila v zasebni lasti, medtem ko so v socialistični Jugoslaviji gospodarske organizacije veljale za družbene pravne osebe, arhivsko gradivo pa je bilo splošna družbena lastnina. Večja in pomembnejša podjetja so ga morala izročati pristojnemu arhivu. Po končanem lastninjenju pa pri njih nastalo gradivo

nima več značaja javnega arhivskega gradiva, ampak je zasebna last, lastniki pa ga niso dolžni izročati, seveda pa ga lahko podarijo ali prodajo. Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Gorenjsko Kranj, pokriva območje severozahodne Gorenjske (upravne enote Kranj, Radovljica, Jesenice in Trzič), kamniško območje sodi k Enoti v Ljubljani, škofjeloško pa k Enoti v Škofji Loki. Zgodovinski arhiv Ljubljana je pristojen za varstvo gradiva javnopравnih oseb na regionalnem nivoju, za državne organe in javnopravne osebe, ki delujejo na območju celotne države (ministrstva, gospodarske zbornice, skladi itd.), pa je pristojen Arhiv Republike Slovenije; v njem se hrani tudi filmsko gradivo za vso Slovenijo. Za 20. stoletje hrani Arhiv Republike Slovenije večino gradiva okrajnih glavarstev Kranj in Radovljica, del gradiva Kranjske industrijske družbe, Okrajnega ljudskega odbora Kranj in nekaterih občin. Nekaj gradiva je tudi v muzejih (Gornjesavski muzej hrani večino gradiva Kranjske industrijske družbe) in pri zasebnikih.

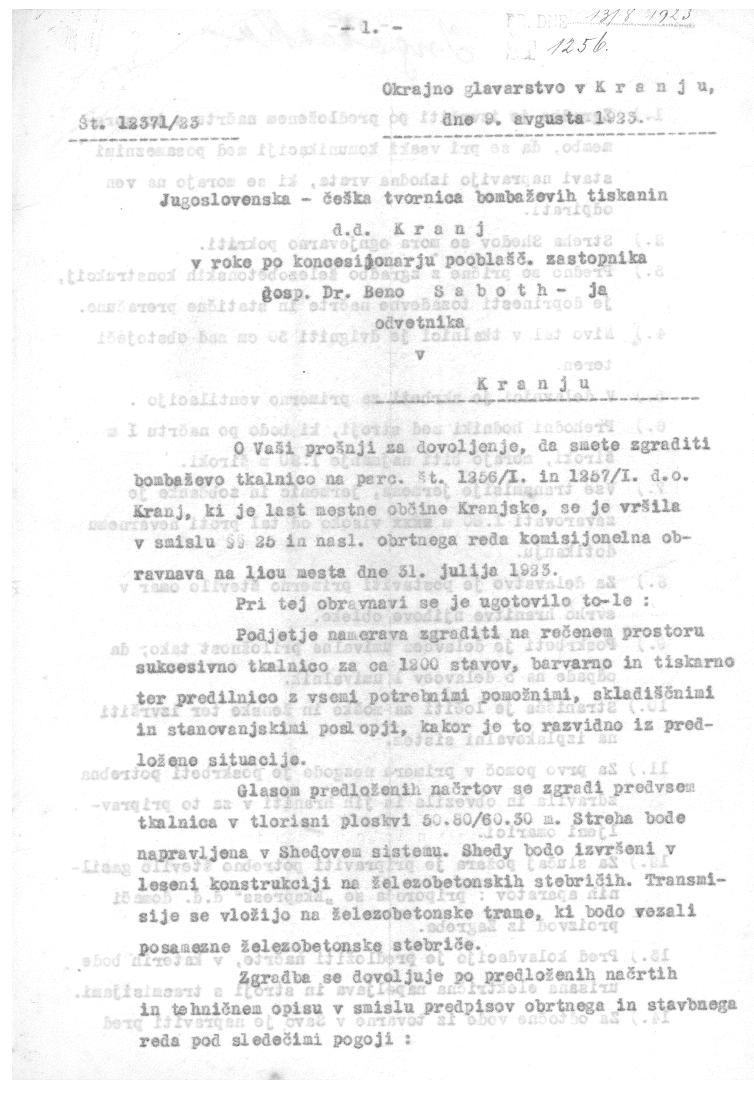
Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Gorenjsko Kranj, ima trenutno okoli 3900 tekočih metrov raznovrstnega arhivskega gradiva od leta 1590 do 2015, razvrščenega v 525 fondih in zbirkah. V njem so zajeta vsa področja in oblike človekovega življenja ter vse njegove dejavnosti. Kolikšen del predstavljajo dokumenti o industrializaciji, ni mogoče natančno oceniti, ker so po načelu provenience oziroma izvora razvrščeni v številne fonde skupaj z drugim gradivom, ki je nastajalo pri določenem podjetju oziroma pravni osebi. Večina arhivskega gradiva je nastala pri upravnih organih (okrajnih glavarstvih, občinah, okrajnih, mestnih in občinskih ljudskih odborih, skupščinah občin, samoupravnih interesnih skupnostih, davčni

upravi in službi družbenega knjigovodstva). Zaradi trajnega pomena za pravni interes pravnih in fizičnih oseb ter zaradi pomena za znanost in kulturo se mora trajno hraniti in izročiti pristojnemu arhivu. Podatke o industrializaciji vsebujejo raznovrstni prostorski akti, elaborati in razvojni načrti, gradbena in uporabna dovoljenja s priloženimi projekti, glavni projekti, lokacije, statični računi, poročila o tehničnih pregledih, odobritve ter številni dokumenti industrijskih podjetij in združenj. Ob obilici navedenega gradiva pa ne smemo pozabiti na gradivo pravosodnih organov (okrajnih sodišč, notariatov, družbenega pravobranilca samoupravljanja), kot so razne registracije, zemljiškoknjižne zadeve, nacionalizacije, sekvester, kazenske zadeve itd.

Za Gorenjsko imamo razmeroma veliko ohranjenega gradiva posameznih podjetij, predvsem iz časa po drugi svetovni vojni, nekaj je tudi starejšega. Največ je ohranjenega za naslednja podjetja: Iskra Kranj, Industrija Kovinske opreme in strojev Kranj, Tekstilindustrija Kranj, IBI Kranj, Sava Kranj, Gradbinec Kranj, Železarna Jesenice, Veriga Lesce, Plamen Kropa, Peko Tržič, Bombažna predilnica in tkalnica Tržič.

Najobsežnejša in razmeroma celovito ohranjena sta arhivska fonda Železarne Jesenice (1930–1995) in Iskre Kranj (1900–2005), ki vsebujeta tudi precej gradiva prednikov. Večji del so zapisniki in gradivo poslovnih organov, raznih odborov in komisij ter uprave podjetij, akti o ustanovitvi, ukinitvi, organizacijski strukturi in reorganizacijah, lastninjenju, poslovanju, proizvodnji, komerciali, razvoju, kadrih, financah, naložbah, delavskih in socialnih zadevah, varnosti pri delu, sindikatu in družbenopolitičnih organizacijah v podjetjih.

Ohranjene so številne publikacije, fotografije, filmi, priznanja itd. Poleg spisovnega gradiva se je pri nekaterih podjetjih ohranilo tudi veliko tehnične in tehnološke dokumentacije o lastnih izdelkih, napravah, objektih, izvirnih tehnoloških postopkih in izumih.

Obsežno in raznovrstno arhivsko gradivo je prvovrsten zgodovinski vir za proučevanje industrializacije ne le za strokovnjake in zgodovinarje, pač pa tudi za širšo javnost. Omogoča podrobnejše raziskave tehnološkega razvoja, njegove posledice, pa tudi vplive na okolje in kakovost življenja.

Dovoljenje za gradnjo tovarne Jugočeška na Savski Loki v Kranju leta 1923 (Zgodovinski arhiv Ljubljana, SI_ZAL_KRA/0002, Občina Kranj, a. e. 1813)

Industrijski pejzaž – drugačen pristop k promociji industrijske dediščine

Zbirka industrijskega pejzaža Gornjesavskega muzeja Jesenice ponuja vpogled v drobec oziroma poseben segment slovenskega krajinskega slikarstva, ki predstavlja industrijsko zaznamovana geografska območja. V zbirki so zbrana likovna dela, ki so nastajala od druge polovice tridesetih let 20. stoletja. Večina predstavlja topografsko prepoznavne motive Jesenic in drugih slovenskih industrijskih krajev. Umetniki so od poznega 18. oziroma začetka 19. stoletja podobe industrijske arhitekture, npr. mlinov, fužin in plavžev, vse pogosteje vključevali v krajinske prizore. Z gospodarskimi in industrijskimi obrati so želeli poudariti po eni strani poduhovljeno romantično občuteno doživljanje izbranega motiva, po drugi pa so ga obravnavali v dokumentarni vlogi, da bi ohranili zgodovinski spomin na določen industrijski kompleks, na njegovo ožjo in širšo okolico. Likovna dela v zbirki nam tako služijo za proučevanje razvoja samega motiva glede

na različne zgodovinske premene v likovni umetnosti, hkrati pa omogočajo predstavitev, promocijo in popularizacijo nepremične industrijske dediščine.

Likovna dela z motivom industrijskega pejzaža v Gornjesavskem muzeju Jesenice nam med drugim odpirajo vprašanja o odnosu industrialcev do umetnosti. Kranjsko industrijsko družbo, kamor je spadala jeseniška martinarna, so v tridesetih letih 20. stoletja pretresale številne delavske stavke. Železarna je za izboljšanje javne podobe in razširjanje svoje vizije začela najprej izdajati interni časopis *Tovarniški vestnik Kranjske industrijske družbe*,¹ v katerem so poleg prikazovanja tehnoloških posodobitev proizvodnje jekla spodbujali pripadnost podjetju. Nato so omogočali ugodne kredite svojim zaposlenim za reševanje stanovanjskega problema. Finančno so podpirali tudi razne športne in kulturne dejavnosti.²

Ciril Rekar, direktor jeseniške jeklarne med letoma 1939 in 1941, je prepoznal korist dobre javne podobe podjetja, ki ga lahko prinese sodelovanje z umetnikom, in k sodelovanju pritegnil takrat že renomiranega Božidarja Jakca. Ob tem je Jakac, poleg izvedbe naročila jedkanice z naslovom *Martinarna*,³ ustvaril celo serijo likovnih upodobitev železarskih delovnih procesov in vedut z večstoletno železarsko tradicijo zaznamovanih Jesenic. S tem se je pridružil tradiciji upodobitev zunanjščin

1 *Tovarniški vestnik Kranjske industrijske družbe* je izhajal med letoma 1937 in 1944. Od prve številke šestega letnika (l. 6, št. 1, 1941) je izhajal pod imenom *Werkszeitung Krainische Industrie Gesellschaft*.

2 POGAČNIK, Aljaž, *Oblikovanje pozitivne javne podobe Jeseniške železarne preko kulture, Jesenice – mesto železarjev*, Jesenice 2016, str. 99–103.

3 Božidar Jakac, *Martinarna*, 1939, jedkanica, 49 cm × 32 cm, Gornjesavski muzej Jesenice.

različnih kovaških, fužinskih in železarskih obratov na območju Stare Save na Jesenicah, ki jih spremljamo že od Trostovih upodobitev v Valvazorjevi Slavi vojvodine Kranjske.⁴

Podobno kulturno politiko je Železarna Jesenice izvajala še po drugi svetovni vojni. Preko sindikata je organizacijsko in finančno skrbela za izvedbo likovnih ekstemporov. Eden zadnjih je bil na Jesenicah leta 1987 in na njem so sodelovali številni lokalni likovni ustvarjalci, večinoma člani likovne sekcije DOLIK, in uveljavljeni akademski slikarji, npr. Ferdo Mayer.⁵ Takratna Komisija za kulturo pri izvršnem odboru konference sindikata Železarne Jesenice se je odločila, da je zaradi postopnega ukinjanja stare tehnologije pridobivanja jekla v jeseniški železarni in ob napovedanem rušenju dimnikov ter obeh plavžev z aglomeracijo, ki so predstavljali dobro stoletje znano podobo Jesenic, pomembno dokumentirati stanje železarskih obratov tudi preko likovne umetnosti.⁶

Umetniška dela z motiviko industrijskega pejzaža, hranjena v Gornjesavskem muzeju Jesenice, so vključena tudi v muzejski program za vnaprej oblikovane ciljne skupine, kot so upokojeni železarji, otroci, mladi ali navsezadnje medgeneracijske skupine. Seznanjamo jih z umetniško produkcijo posameznega avtorja in z njegovimi likovnimi zakonitostmi, hkrati pa so zanimiva predstavitev in promocija tehniške, industrijske dediščine. S tem vključimo umetnostno zgodovinsko in zgodovinsko kulturo v širšo družbo oziroma utrdimo zavedanje

4 Janez Vajkard Valvasor, *Ehre des Herzogtums Krain*, III. knjiga, 1689, str. 393.

5 Večino likovnih del, ustvarjenih na ekstemporu »Jesenice – Železarna '87«, danes hrani Gornjesavski muzej Jesenice.

6 *Železar*, I. 36, št. 37, 17. 9. 1987, Jesenice, str. 2.

družbe o lastnem okolju. Likovna dela s tako tematiko še posebej pritegnejo gledalca, če je sam del nekega industrijskega okolja, saj se s prepoznavanjem smiselnosti in pomena pričujočih podob intelektualno vključuje v obravnavani motiv. Tako interpretirani likovni motiv industrijskega pejzaža je lahko način za oblikovanje odgovorne, kulturno ozaveščene družbe, saj se pri tem ustvari močna emocionalno oziroma sporočilna sfera. Zaradi tega po vsebinski kot likovni plati motiv industrijskega pejzaža dandanes tako pri gledalcih kot ustvarjalcih prerašča t. i. tradicionalistično razumevanje in se večkrat nagiba h konceptu angažirane umetnosti oziroma kritike obstoječega družbenogospodarskega sistema.

Jaka Torkar,
Staro znamenje,
1956, E. A. jedkanica/
akvatinta, 21 x 15,5 cm,
(GMJ; M-0003586,
foto Silvo Kokalj)

O dediščini industrializacije Kamnika – na primeru smodnišnice

Raziskovanje tovarne, ki je pod nevtralnimi imenom Kemijska industrija Kamnik skrivala tako vojaško industrijo kot zabavno pirotehniko in celo proizvodnjo danes osovraženih PVC-vrečk, smo poimenovali projekt Mesto na sodu smodnika. Predstavlja celostno povezano zgodbo o prostoru in ljudeh nekdanje smodnišnice v Kamniku, tovarne, ki je imela že od vsega začetka – sredine 19. stoletja – status varovanega območja in je bila v pristojnosti vsakokratne aktualne državne vojske. Z debelim zidom zavarovano območje je skozi desetletja razvilo samosvojo logiko delovanja, utemeljeno na samooskrbi in zaradi nevarnosti proizvodnje tudi na tesni povezanosti vseh zaposlenih. Pri dokumentiranju, raziskovanju in predstavljanju tovarniške skupnosti so se združili različni muzejski in z dediščino povezani strokovnjaki in zanesenjaki: od arhitektov, kulturnih antropologov, zgodovinarjev do kulturnih ustvarjalcev. Lahko rečemo, da je šlo za zgleden primer sodelovanja vladnega in nevladnega sektorja – muzejskih in spomeniškovarstvenih

organizacij s prostovoljci mednarodne prostovoljske mreže, z lokalnim kulturnim društvom in zagnanimi posamezniki. Vsi vpleteni so prizadevno sodelovali pri animaciji nekdanjih zaposlenih in pri ohranjanju kolektivnega spomina oziroma pri avdiovizualnem beleženju nesnovne kulturne dediščine. Simbioza vseh vpletenih se je odrazila pri inovativni predstavitvi ugotovitev vztrajnega dokumentiranja snovne in nesnovne dediščine industrializacije – zapisanih ter v tonski in video zapis spravljenih spominov nekdanjih delavk in delavcev ter njihovih usod, zgod in nezdod. Tovarna je propadla zaradi nasprotujočih si interesov zadnjih lastnikov – predstavnikov t. i. skladov, ki so do premoženja prišli z veriženjem premoženja, pridobljenega v privatizacijskih procesih po osamosvojitvi Slovenije. Novi lastniki so v nenačelni koaliciji kolebali med nadaljevanjem proizvodnje in čimprejšnjim stečajem, ki bi omogočil izpraznitev elitnega prostora za dobičkonosno stanovanjsko-poslovno sosestvo. Smodnišnica je po 156 letih obratovanja šla leta 2008 v likvidacijo in stečaj, proizvodnja v njej se je za vedno ustavila. Arhitekturna dediščina tovarne ni vpisana v register pomembne kulturne dediščine – vanj se je kvalificirala le z delom ozemlja kot urejena parkovna površina. Uslužbenci pristojnega, kranjskega Zavoda za varstvo kulturne dediščine so sicer pristopili k delu – popisovanju stavb. Toda kot po navadi se je uničevanje objektov po njihovem posegu še pospešilo. Pa tudi narava njihovih postopkov jim verjetno onemogoča kakršno koli pravočasno ukrepanje. Zadnji lastniki, tovarna Iskra Mehanizmi, so ozemlje razparcelirali na dvaindvajset kosov in tipaje začeli prodajo – na nekaterih bolj atraktivnih parcelah jim je že uspelo. Z obličja sveta tako izginja prav

*Plačilni dan v obratu
črnega smodnika, leta
1968 (hrani Medobčinski
muzej Kamnik)*

stavbna dediščina, v kateri se je odvijala najbolj prepoznavna proizvodnja. Ohranitev vsaj kakega objekta v celoti ostaja le še v sanjah nekaterih za dediščino industrializacije navdušenih posameznikov. Območje je bilo po dolgih desetletjih popolne tajnosti in pridiha prepovedanega mesta v zadnjem obdobju bogato oblegano in obiskovano – žal so tu našli prostor za sproščanje svojih frustracij tudi vandali.

Precej tipičnih manjših orodij in transportnih sredstev je prevzel Medobčinski muzej Kamnik, zbrali so jih po nasvetih nekdanjih delavcev, predvsem Vilka Rifla in Renata Uraniča. Predmete so tovorili s srčno pomočjo zanesenjakov iz kulturnega društva in mednarodnih prostovoljcev, ki so tu pripravljali projekt Gun powder city – Mesto črnega smodnika. Mladinski center Kotlovnica je v Kamnik doslej povabil že dve skupini prostovoljcev, ki sta se ukvarjali prav z dediščino smodnišnice oziroma kaj z njo odslej početi.

Nekdanja upravna zgradba smodnišnice je zrasla na nekdanji lokaciji gradiča Katzenberg in je zgodba zase. Poslopje je sezidala avstrijska vojska sredi devetnajstega stoletja in je bilo namenjeno predvsem bivanju zaposlenih vojakov. Stavba v obliki črke U – z atraktivnim notranjim dvoriščem, ki ga na edini odprti strani varuje niz pritličnih drvarnic – je dobro ohranjena, a jo bodo zaradi njene velikosti verjetno najteže prodali. V tem primeru so se lastniki zgradbe izkazali kot kooperativni – in dovolili na notranjem dvorišču izvedbo nekaterih atraktivnih kulturnih dogodkov v okviru osrednjega kamniškega festivala. V primeru dolgoročnega najema za nekakšno minimalno odškodnino ali odkupa za primerno ceno celotnega kompleksa stavbe bi v njem upravljavci s podporo lokalne skupnosti in z zagretim sodelovanjem vseh akterjev kamniške kulture spravili v življenje nekakšno kulturno kooperativo različnih vsebin ali kulturni stARTup, ki bi vključil tudi muzej kamniške dediščine industrializacije.

Konservatorska prizadevanja za ohranitev tehniške dediščine

Propadle tovarne in drugi opuščeni gospodarski obrati postajajo v zadnjem času izziv tako za strokovnjake in raziskovalce kot za laične ljubitelje tehniške dediščine. Dejstvo je, da država zaradi kadrovske in finančne podhranjenosti nima zadovoljivih sistemskih rešitev za vzdrževanje tako obsežnega spomeniškega fonda objektov tehniške dediščine. Večinoma se s težavo doseže vsaj delna ohranitev in predstavitev posameznih tehnološko zanimivih, arhitekturno in zgodovinsko pomembnih delov tovarniških objektov in opreme. Veliko vlogo pri tem ima lastnik ali upravitelj dediščine, ki na primer že z rednim vzdrževanjem strehe lahko prepreči propad in izgubo dediščine. Strokovna prizadevanja so sicer prisotna, vsaj pri analizi in dokumentaciji stanja, toda kadar na drugi strani ni zainteresiranega in skrbnega lastnika ali širše družbene podpore, je ohranitev tovrstne dediščine skorajda nemogoča.

Nemalokrat se zgodi, da stroji in naprave postanejo predmet ropanja ali celo surovina za razrez, kar se je zgodilo v nekdanji smodnišnici – KIK v Kamniku. Območje nekdanjih fužin je registrirano kot kulturna dediščina z evidenčno registrsko številko 11958. Kljub vsemu so obrati

črnega smodnika – vključno z edinstvenimi tehničnimi napravami, kolodrobi, ki so bili v našem prostoru edinstveni ter zgodovinska in tehnološka posebnost – oropani, s tem pa je narejena nepopravljiva škoda za znanost in zgodovino tehnike. Pred popolnim izginotjem je zavodu uspelo dokumentirati le še okrnjeno stanje obratov.

Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, OE Kranj, je nekoliko uspešneje evidentiral območje Bombažne predilnice in tkalnice (BPT) Tržič, EŠD 14353. Konservatorji smo v spremstvu lastnika pregledali prazne prostore z ostanki infrastrukture, ki so kazali na tehnološki proces, nekoliko bolje smo dokumentirali ohranjeno arhitekturo objektov posameznih obratov. V skladu s 74. členom Zakona o varstvu kulturne dediščine (Ur. list RS št. 16/2008) smo ovrednotili območje BPT in pripravili konservatorska izhodišča za načrtovanje prenove. Ob ohranjanju spomeniških kvalitet smo se opredelili do razvojnih možnosti območja, kjer ima ključno vlogo sodelovanje in celostno razumevanje zgodovinskih ter urbanistično-prostorskih kvalitet. V BPT je bila pod strokovnim nadzorom zavoda obnovljena le hidroelektrarna BPT – HE 4, ki s svojim delovanjem pripomore k najnujnejšemu vzdrževanju preostalih, trenutno praznih prostorov. Zavod je na delu hidroelektrarne izvedel sondiranje ometov in opreme, izdal kulturnovarstvene pogoje in soglasje za obnovo fasade in notranje opreme ter vodil strokovni nadzor in dokumentacijo. Zgodovinska elektrarna je ohranjena ter obnovljena in je primer zglednega interdisciplinarnega sodelovanja. Ob zavedanju, da ima kompleks nekdanje tovarne BPT izjemno zgodovinsko vrednost, se v iskanje novih vsebin in rešitev vključuje tudi lokalna skupnost, ki bo

del prostorov namenila širitvi muzejske dejavnosti, s poudarkom na predstavitvi zgodovine industrije Tržiča.

Zavod je v opuščnem obratu Runo v Tržiču evidentiral popolnoma ohranjeno tehnično zanimivo parno lokomobilo iz prve polovice 20. stoletja in predlagal njen vpis v register kulturne dediščine pri Ministrstvu za kulturo RS. Lokomobil tovarne Runo je registrirana z evidenčno številko 30328. Prostor z lokomobilo je še vedno tak, kot je bil v času njenega delovanja, in ga je še naprej mogoče ohranjati ter vzdrževati v izvornosti in situ. V sodelovanju z zavodom je bila restavrirana tudi lokomobil pri tovarni Peko, ki ima registrsko številko dediščine 8124. V Tržiču si zavod prizadeva za pripravo strokovne dokumentacije za ureditev in predstavitev opuščeni naprav in ostankov nekdanje Lončarjeve elektrarne, ki je zgodovinsko pomembna, saj pomeni začetek elektrifikacije Tržiča.

Zavod je vodil konservatorski nadzor pri obnovi Vodovodnega stolpa v Kranju. Pri tem smo posebej skrbeli, da arhitekturni elementi ohranijo gabarite in materialne značilnosti v skladu s prvotnim načrtom iz leta 1911 (načrt je izdelal Jan Vladimir Hrasky). Le redki tehnični spomeniki tako dolgo ohranjajo prvotni princip in opremo v funkciji in ta stolp je taka izjema. Pri obnovi Vodovodnega stolpa v Kranju, EŠD 9416, sta za strokovnimi prizadevanji zavoda stala aktivni lastnik in lokalna skupnost. Zavod je v tem primeru aktivno sodeloval s pripravo kulturnovarstvenih pogojev ter strokovnih usmeritev za obnovo in razglasitev Vodovodnega stolpa za kulturni spomenik lokalnega pomena. Zaradi havarije je bil stolp v zgornjem delu betonskega oboda zelo poškodovan. Bil je

saniran, osmerokotni obod rezervoarja pa statično ojačan s karbonsko tkanino. Uporabljena sodobna tehnologija je omogočila, da je stolp ohranil prvotno podobo, gabarite in druge materialne ter tehnične lastnosti.

Konservatorji si vsekakor prizadevamo za ohranitev tehniške dediščine, uspešni primeri obnove pa naj bodo spodbuda in zahvala lastnikom, ki kljub težkim socialnim in ekonomskim razmeram dediščino spoštujejo, vzdržujejo in promovirajo.

*Vodovodni stolp v Kranju, EŠD 9416
(foto Renata Pamič, ZVKDS, OE Kranj)*

Kazalo

Mag. Marjana Žibert: Uvodna beseda	3
Dr. Marko Mugerli: Železarska dediščina na Jesenicah	4
Biljana Ristić: Razvoj tekstilne industrije na Loškem	6
Katarina Rus Krušelj: Kako so slamniki našli Domžale?	8
Predstavitev domžalske industrijske dediščine	
Saša Florjančič: Tri tovarne s predvojno tradicijo v Lipniški dolini	10
Mag. Tita Porenta: Tovarna Peko: Več kot 100-letna zgodba od vzpona do zatona	12
Mag. Tita Porenta: Tovarna Alpina: Razvoj podjetja in njegovega delovnega utripa	14
Dr. Bojan Knific: Zbiranje spominov o načinu življenja in dela v nekdanjem Peku	16
Jože Gros – iz šušarske delavnice v industrijo, žena in sinova pa na samostojno podjetniško pot	
Mag. Tatjana Dolžan Eržen: Večja kupna moč – zahtevnejši način življenja?	18
Vpliv industrializacije Kranja na trgovce in obrtnike v mestu Kranju med obema vojnama (1918–1941)	
Mag. Monika Rogelj: Zaposlovanje v kranjski industriji po drugi svetovni vojni	20
Dr. Jože Dežman: Izbris samoupravljanja?	22
Marija Kos: Industrijska kulturna dediščina Gorenjske	24
v Zgodovinskem arhivu Ljubljana, v Enoti za Gorenjsko Kranj	
Aljaž Pogačnik: Industrijski pejzaž – drugačen pristop k promociji industrijske dediščine	26
Marko Kumer: O dediščini industrializacije Kamnika – na primeru smodnišnice	28
Dr. Renata Pamić: Konservatorska prizadevanja za ohranitev tehniške dediščine	30